

DOSYA/DERLEME

SAVAŞ VE ÇOCUK SAĞLIĞI: IRAK SAVAŞININ BEŞİNCİ YILINA GİRERKEN YENİDEN DÜŞÜNMEK ZAMANI

Çiğdem ÇAĞLAYAN*

Beş yıl önce Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Büyük Ortadoğu Projesi olarak adlandırdığı politikaları nedeniyle Irak'a saldırısına yapay gerekçeler yaratıp savaş hazırlıklarını sürdürürken, savaşın kadın ve çocuklarda daha ağır olmak üzere toplum sağlığı üzerine yarattığı etkileri, ölümleri, yaralanmaları, yıkımları ve savaşın önemli bir halk sağlığı sorunu olduğu üzerine birçok yazı yazıldı. Ne yazık ki savaşın beşinci yılında yazılanların haklılığı tüm gerçekliği ile gözler önüne serilirken, yaşananların bir daha hiç olmamak üzere ortadan kaldırılması için ne uluslararası kamuoyunda ne de ülkemizde ciddi çabalar gösterilmedi. Tıpkı daha önce Vietnam'da, Kore'de, Afganistan'da ya da Yugoslavya'da olduğu gibi...

Savaş ve çocuk sağlığı sözcüklerinin bir arada kullanılması bile siyah ve beyaz gibi bir karşıtlığı ifade edecek kadar kesin bir ilişkiyi anlatmaktadır. Savaşın yaşamla ve sağlıkla bağdaşmaz olduğu ve özellikle çocukları çok daha ağır biçimde etkilediği bilinmektedir. Bu nedenle bu yazıda konuya ilişkin yapılacak açıklamalar bilinenlerin bir kez daha tekrar edilmesiyle yeniden bir duyarlılık kazandırmaya yarar sağlamaktan ve savaşın çocuk sağlığı üzerindeki etkilerini ifade eden rakamların biraz daha arttığını göstermekten ileri gitmeyebilir. Ancak bir hekim olarak insanlığa karşı sorumluluğumuz gereği, bu yıkımın ve kıyımın karşısında durmak ve bir daha

yaşanmaması için hala yapılacak bir şeyler olduğunu, televizyonda her gün sayıları giderek artan ölümleri kanıksamadığımızı göstermek için söylenecek daha çok sözümüz olmalıdır.

Bu makalede savaşın çocuk sağlığını nasıl etkilediği Irak'ta yaşananlar üzerinden açıklanmaya çalışılmış ve sonrasında savaşın devam ettiği ülkelerde çocuk sağlığına ilişkin veriler incelenmiştir.

Irak Savaşının Etkileri

Ölümler

Saldırının gerçekleştiği 2003 yılından beri Irak'ta ölümlerle ilgili çeşitli tahminler yapılmaktadır. Irak Sağlık Bakanlığı verilerine göre Eylül 2006'ya kadar 43 492 ile 48 283 Iraklının öldürüldüğü belirtilmektedir. Irak İçişleri Bakanlığının aynı sürece ilişkin tahminleri ise bu rakamlardan %74 daha fazladır. Çeşitli sivil toplum örgütlerinin tahminlerine göre ise Amerikan işgalinden 2005 Temmuzuna kadar geçen sürede meydana gelen ölü sayısı 128 000'dir. Son zamanlarda yayınlanan Multi-National Corps-Iraq adlı bir kuruluşun raporuna göre Mayıs 2005 ile Haziran 2006 tarihleri arasında sivillerde günde 117 ölüm hızı olduğu belirtilmektedir. Bu raporların yanı sıra Irak geneline temsil eden bir örnekte yapılan kesitsel tipteki bir hane halkı araştırmasının verileri ise bu tahminlerin çok ötesinde ölümler olduğunu ortaya koymaktadır (Burnham, 2006).

Bu araştırmanın sonuçlarına göre savaş öncesi dönemde binde 5.5 olan Kaba Ölüm Hızı (KÖH), savaştan

* Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Adli Tıp AD

Tablo 1. Irak ulusal hanehalkı araştırması sonuçlarına göre savaş öncesi ve sonrasındaki kaba ölüm hızları -2006

	Savaş öncesi dönemi	Mart 3-Nisan 4	Mayıs 4 Mayıs 5	Haziran 5 Haziran 6	Savaş dönemi toplam
Kaba Ölüm Hızı (KÖH)	5 (4.3-7.1)	7.5 (5.8-9.7)	10.9 (8.1-14.0)	19.8 (14.6-26.7)	13.2 (10.9-16.1)
Savaş-dışı nedenlere bağlı KÖH	5.4 (4.1-6.8)	4.5 (3.2-5.8)	5.0 (3.8-6.3)	6.9 (5.1-9.5)	6.0 (4.8-7.5)
Savaşa bağlı KÖH	0.1 (0.0-0.4)	3.2 (1.8-4.9)	6.6 (4.0-9.8)	12.0 (7.2-16.8)	7.2 (5.2-9.5)

Tablo 2. Birleşmiş Milletler Raporuna göre Temmuz-Ağustos 2006 tarihlerinde meydana gelen ölümler

	Temmuz 2006	Ağustos 2006	Toplam
Sağlık Bakanlığı verileri (Bağdat'taki hastaneler ve ülkenin diğer bölgelerinden gelen veriler)	1735 (Kadın 56) (Çocuk 23)	1473 (Kadın 65) (Çocuk 24)	3208 (Kadın 121) (Çocuk 47)
Mediko-Legal Enstitüsü (Bağdat) (Kadın 127)	1855 (Kadın 129)	1536 (Kadın 256)	3391
Toplam Ölümler	3590	3009	6599

Kaynak: SIPRI 2004 ve 2007 ile UNICEF 2007 raporlarından hazırlanmıştır.

sonraki 40 ay içinde binde 13.3'e çıkmıştır. Tablo 1'de görüldüğü üzere, Kaba Ölüm Hızları her yıl artarken bu artışın savaşa bağlı nedenlerden olduğu açıkça ortaya konmuştur. Bu ölüm hızları dikkate alınarak yapılan projeksiyonlara göre savaşın başlangıcından 2006 yılı temmuzuna kadar olan dönemde savaşa bağlı nedenlerden 601 027 (426 369-793 663) ölüm meydana geldiği tahmin edilmektedir (Burnham, 2006).

Hanehalkı araştırmasında saptanan ölümlerin yaş grupları ve cinsiyete göre dağılımına bakıldığında erkeklerde savaşa bağlı nedenler yüzünden meydana gelen ölümlerin %86, kadınlarda %28, 15 yaş altı çocuklarda %39 olduğu görülmektedir. 15 yaş altı çocuklarda savaş dışı nedenlerle ölümlerin fazla olması (%60) bozulan sağlık sistemi nedeniyle temel sağlık hizmetlerinin sunulamayışı, beslenmenin bozulması gibi savaşın dolaylı etkilerine bağlıdır (Burnham, 2006).

Birleşmiş Milletler (BM) raporlarına göre, çocuklar ve kadınlar savaşın doğrudan etkilerinin kurbanları olmaya devam etmektedir. 2006'da yayınlanan BM İnsan Hakları Raporuna göre 01 Temmuz- 31 Ağustos tarihlerinde Iraklı sivillerde doğrudan savaş nedeniyle meydana gelen ölümler Tablo 2'de gösterilmiştir. Ölümlerin yanı sıra aynı tarihler arasında 8102 yaralanma meydana gelmiş olup bunların 162'si çocuk, 490'ı kadındır. 2006 yılı itibarıyla Irak'ta toplam 36 685 sivil yaralanmış olup bunların 2222'si kadın, 777'si çocuktur. Bu veriler ayırım olmaksızın sivillerin savaşta doğrudan hedef olduğunu ve çocuk kadın dinlemeden şiddetin devam ettiğini göstermektedir (UNAMI, 2006a,b).

Çöken Toplumsal Yaşam

Medact isimli uluslararası bir kuruluşun raporuna göre Irak'ta her geçen gün şiddet daha da artmakta ve tam bir toplumsal çöküş yaşanmaktadır. Irak'ta bulunan işgal güçleri 157 000'i bulurken, ülke çapında her gün yaklaşık 30 Iraklı kaybolmakta ya da kaçırılmaktadır (Reif, 2006).

Artan şiddet nedeniyle 2003'ten beri Irak nüfusunun %15'i evlerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Bunların %50'si çocuktur. Yine 700 000'i sadece 2006 yılında olmak üzere 4 milyon Iraklı yer değiştirmiş, bunların 1,9 milyonu ülke içine dağılırken, 2,2 milyonu komşu ülkelere gitmiştir. Ülke içinde yer değiştiren ailelerin yaşam koşulları, çoğunlukla şiddet ve güvensizlik nedeniyle çok kötüdür. Bu kişilerin %45'nin bir evleri yoktur, çoğunlukla kamu binaları veya akrabalarının yanlarında kalmaktan başka seçenekleri de kalmamıştır (UNICEF 2007b; UNICEF-Iraq, 2007).

Irak'ta her gün yeni dul ve yetimler ortaya çıkmakta ve bunlar hayatta kalma savaşı vermektedirler. Nispeten daha güvenli yerlere göç edenler nedeniyle buralardaki zaten yetersiz olan mevcut sağlık eğitim ve diğer temel hizmetlere daha fazla yük binmektedir. Su ve sanitasyon kaynaklarının zararı ve aşılama hizmetlerinin yetersizliği nedeniyle ishaller başta olmak üzere bulaşıcı hastalıklar artmaktadır. Çocukların eğitimi önemli bir sorun olarak ortaya çıkmakta, okulların aşırı kalabalık olması nedeniyle çoklu öğretilere geçmelerine karşın pek çok çocuk eğitim olanaklarının dışında kalmaktadır (Reif, 2006; UNICEF-Iraq, 2007).

Başka bir ülkeye giden Iraklıların 1,2 milyonu Suriye'de 750 bin kadarı Ürdün'de güvenli bir yer aramaktadırlar. Bu mülteciler arasında doktorlar, hemşireler ve öğretmenler bulunmakta olup büyük bir beyin göçü yaşanmakta, bu ise ülke içinde kalan çocukların eğitim ve sağlık hizmetlerine ulaşmasını engellemektedir. Ayrıca göç edenlerin gittikleri ülkelerde akıbetlerinin ne olacağı belirsizdir. Sadece Suriye'ye göç edenlerin arasında 320 000 çocuk bulunmaktadır. Bunların büyük çoğunluğu ülke içinde yer değiştirmiş diğer çocuklar gibi, sağlık eğitim ve diğer temel hizmetlerden yoksundurlar (UNICEF, 2007b).

Saldırının başladığı 2003 yılından beri Irak Sağlık Bakanlığı'nın verilerine göre, 18 bin hekim (%25) ülkeden ayrılmıştır. Doktorlar ve diğer sağlık personeli savaşın

doğrudan hedefi olmuşlar, birçoğu kaçırılmış, tehdit edilmiş, öldürülmüş ya da yaralanmıştır. Irak Tabipler Birliği'nin yaptığı açıklamaya göre savaşın başından beri 250 doktor kaçırılmış ve 65'i 2006 yılında olmak üzere yaklaşık 2000 doktor öldürülmüştür. Sağlık personelinin azlığı, sağlık kurumlarının hasarı, bakım ve onarımlarının olmayışı, tıbbi malzeme ve donanım yetersizliği gibi nedenler sağlık sisteminin çökmesine yol açmıştır (Reif, 2006; UNAMI, 2007).

Irak'ta elektrik, su ve kanalizasyon altyapısı çökmüştür. Irak nüfusunun sadece %32'si temiz içme suyuna, %19'u kanalizasyon alt yapısına ulaşabilmektedir. Elektrik ise günde ortalama 5,1 saat verilebilmektedir. Elektrik kesintileri nedeniyle başta sağlık hizmetleri olmak üzere birçok alanda yetersizlikler ortaya çıkmaktadır (Reif, 2006).

Yaşam koşullarının kötülüğü yanında gelir düzeyinin düşüklüğü ve yoksulluğun artması sorunları daha da ağırlaştırmaktadır. Irak nüfusunun %54'ü günde 1 doların altında bunların da %15'i en kötü yoksulluk sınırında yani günde 0,5 doların altında gelirle yaşamlarını sürdürmeye çalışmaktadırlar. İşsizlik oranları %60'lara, yıllık enflasyon

hızı ise %70'lere çıkmıştır. Irak'ta 18 milyon kişi gıda güvencesizliği altındadır. Nüfusun %60'ı devlet tarafından aylık olarak dağıtılan gıda yardımlarına bağımlı olarak yaşamaktadır. BM raporuna göre 432 bin çocuğun acil gıda yardımına gereksinimi vardır (WHO, 2003, UNAMI, 2007).

Çocukların Sağlığı

Irak'ta tüm bu yaşananlar nedeniyle 1990'da binde 50 olan beş yaş altı çocuk ölüm hızı 2005'e geldiğinde binde 125'e, 1990'da binde 40 olan bebek ölüm hızı ise 2005'te binde 102'ye çıkmıştır (UNICEF, 2007).

Bağışıklama hizmetlerinin çökmesi nedeniyle beş yaş altı çocuklar arasında 1 milyondan fazla çocuk rutin olarak aşılanamamaktadır. Her beş çocuktan biri büyüme geriliği göstermektedir. 2005 yılında Sağlık Bakanlığının yaptığı açıklamaya göre Iraklı çocukların yarısı herhangi bir malnütrisyon türünden muzdariptir. Ayrıca her on çocuktan birinde kronik bir hastalık mevcuttur. 2004 yılında yapılan sağlık bakanlığının bir çalışmasında, çocuk ölümlerinin %70'i ishal ve solunum yolu enfeksiyonları gibi önlenbilir nedenlerden oluşmaktadır (UNICEF-Iraq, 2007; Reif, 2006).

Tablo 3. Son 3 yılda büyük çapta silahlı çatışmaların yaşandığı ülkelere ait çocuk sağlığı göstergeleri

Savaşan ülkeler	BÖH		BYAÖH		Yenidoğan ölüm hızı	BYAÖH göre sıralamadaki yeri
	1990	2005	1990	2005	2005	2005
AFRİKA						
Burundi	114	114	190	190	41	17
Liberya	157	157	235	235	66	5
Myanmar	91	75	130	105	40	44
Somali	133	133	225	225	49	6
Sudan	74	62	120	90	29	49
AMERİKA						
Kolombiya	26	17	35	21	14	108
Peru	58	23	78	27	16	96
ASYA						
Afganistan	168	165	260	257	60	3
Endonezya	60	28	91	36	18	83
Filipinler	41	25	62	33	25	86
Hindistan	84	56	123	74	43	54
Nepal	100	56	145	74	40	54
Pakistan	100	79	130	99	57	47
Sri Lanka	26	12	32	14	11	137
ORTA DOĞU						
Irak	40	102	50	125	63	33
İsrail	10	5	12	6	4	161

Kaynak: SIPRI 2004 ve 2007 ile UNICEF 2007 raporlarından hazırlanmıştır.

Şiddet, korku ve güvensizlik nedeniyle çocuklar arasında ruhsal sağlık sorunları artmaktadır. Irak Psikologlar Birliği'nin 2006 yılında yayınladığı bir rapora göre çocukların şiddet, güvensizlik, patlama ve kaçırılma korkusu nedeniyle önemli sorunlar yaşadığını (%92) belirtmişlerdir. Ayrıca, çocuklar arasında madde kullanımının da hızla artmakta olduğu bildirilmektedir (UNICEF-Iraq, 2007; Reif, 2006).

Savaşın Diğer Ülkeler

Stockholm Barış Araştırma Enstitüsünün (The Stockholm International Peace Research Institute=SIPRI) 2007 raporuna göre 2006 yılında dünyada 16 yerde 17 silahlı çatışma yaşanmıştır (SIPRI, 2007). 1997-2006 yılları arasında 34 büyük silahlı çatışma meydana gelmiştir. SIPRI yıllığına göre silahlı çatışmaların yaşandığı ülkeler dikkate alınarak bu ülkelerin çocuk sağlığına ilişkin verileri incelemek savaşın çocuk sağlığı üzerine etkilerinin irdelenmesi açısından yararlı olacaktır. Tablo 3'te son 3 yılda savaş yaşanan ülkelerin çocuk sağlığına ilişkin göstergeleri yer almaktadır.

Tablo 3'ü yorumlarken birkaç noktayı göz önüne almak gerekir. Savaşın yoğun ve sıcak yaşandığı ülkelerde örneğin; Irak'ta çocuk sağlığına ilişkin ölçütler belirgin olarak etkilenmektedir. Ancak, bazı ülkelerin sağlık düzeyi ölçütleri (örneğin Sri Lanka, Kolombiya) ise kötü görünmemektedir.

Bu durum savaşın şiddeti ve süresi, verilerin toplanma zamanı ile ilişkili olabileceği gibi, savaşın yaşandığı ülkedeki sağlık sistemi ve diğer altyapının düzeyi ile de ilişkili olabilmektedir. Örneğin Irak'ta UNICEF 2007 yıllığına göre aşılama düzeylerinin %80-90 olarak verilmesine karşın ülkede aşılama hizmetlerinin bozulduğu ve göstergelerin çok daha altında olduğu raporlardan ve gözlemlerden anlaşılmaktadır. Yine Sri Lanka'da göstergelerin iyi durumda saptanmasının mevcut sağlık sisteminin yapısı ile ilişkili olabileceği gibi, savaşın bölgesel düzeyde yaşanması göstergelerin daha az düzeylerde etkilenmesine yol açabilmektedir. Savaşın süresi de çocuk sağlığı üzerine etkili olmaktadır. Beş yıl süren bir savaş örnek alındığında, BYAÖH %13 artmaktadır. Son dönemde yapılan araştırmalar barış sağlandıktan sonraki ilk beş yıl içinde BYAÖH'nin çatışma öncesine göre %11 yükseldiğini ortaya koymaktadır (UNICEF, 2005).

Öte yandan başka bir değerlendirme yaptığımızda, Beş Yaş Altı Çocuk Ölüm Hızına göre sıralamada ilk 10 ülkeye bakıldığında bu ülkelerin tamamında bir savaş yaşandığı ya da yaşanmaya devam ettiği görülmektedir. BYAÖH'na göre ilk 10. ülke: 1.Sierra Leone 2.Angola 3. Afganistan 4. Nijer 5. Liberya 6. Somali 7. Mali 8. Çad 9. Ekvator Ginesi 10. Demokratik Kongo Cumhuriyeti 11. Ruanda'dır (UNICEF, 2007). Bu sıralamadan da anlaşılacağı gibi savaşın ülkelerin büyük çoğunluğu az gelişmiş ülkelerde olmaktadır. En yoksul 20 ülkenin 16'sında son 15 yıl içinde mutlaka bir savaş yaşanmıştır (UNICEF, 2005). Bu durum dikkate alındığında, bu ülkeler

için savaşın çocuk sağlığını etkileyen etmenlerden biri olduğu ve diğer etkenlerin etkilerini ağırlaştırdığı ortadır.

Kuşkusuz savaşların çocuk sağlığına tek etkisi ölümlülüğü artırmak değildir. Hastalık, sakatlık ve yaralanmalar, psikolojik travmalar, tecavüzler, anne-baba ve diğer yakınlarının kaybı, eğitim olanaklarından yoksun kalmak gibi savaşın diğer etkilerini yaşarlarken, çocukluklarını yaşayamamaktadırlar. Yerlerinden yurtlarından olmakta (ki 1990'lı yıllarda silahlı çatışmalar yüzünden 20 milyon çocuk evlerini terk etmek zorunda kalmıştır) ve böylece geleceklerini de yitirmektedirler.

Sonuç

Çocukların savaştan korunması için nedenselliğinin iyi anlaşılması gereklidir. UNICEF, DSÖ, BM gibi uluslararası örgütler, savaşı tek başına bir olguymuş gibi ele aldıklarından sorunun çözümünü uluslararası yardımda, insani amaçlı ateşkeslerde ve tanımlanmış bir takım sözleşme maddelerinin uygulanmasında aramaktadırlar.

Irak'ı daha 1990'lı yıllardan itibaren önce Körfez Savaşı, sonra ambargo ve son olarak da hiç bulunamayan nükleer silahları bahane ederek saldırıp, son petrol damlasına kadar sömürmeye niyetlenen ABD'nin bir üst düzey yetkilisi, çocukların yaşaması için gerekli yatırımlar için yardım çağrısı yapan kuruluşlara yanıt olsun diye şu sözleri söylemiştir;

"Biz Irak'ı yeniden inşa etmeye hiçbir zaman niyetlenmedik. Bu ülkenin yeniden yapılanması çabaları için başlangıç oluşturacak bir fon sağladık..." General William H. McCoy, Irak'taki Amerikan Ordusunun Mühendisler Komutanı

2006 yılı Ocak ayı ortalarında Amerikan Senatosu Irak'ın yeniden inşası için yeni fon ayırmayacaklarını duyurdu. 2003 yılı için ayrılan bütçenin sadece %20'si kullanıldı ve bunun yarısı ise ayaklanmaların bastırılması, Saddam Hüseyin'in yargılanması ve yeni yargı sisteminin oluşturulması için kullanıldı. Tüm bunlara ek olarak ayrılan bütçenin %25'i güvenlik harcamalarına harcanırken, altyapı ve onarımlar için 1 milyar dolar harcandı. Bu yılın Ocak ayında Irak Sağlık Bakanı, sağlık sisteminin yönetim maliyetleri hariç önümüzdeki dört yıl için 8 milyar dolara gereksinimi olduğunu bildirdi (Reif, 2006).

Medact raporuna göre, uluslar arası yardımlar ve Irak'ın petrol gelirleri ile sağlık sisteminin iyileştirilmesi mümkün değildir. 2003 yılında yapılan Madrid Konferansında yeniden yapılanma için 40 ülkenin katılımıyla 13,5 milyar dolarlık yardım kararına karşın bu miktarın sadece %30'u verilmiştir. Ayrıca Irak'ın petrol üretimi 2005 yılında %8 azalmıştır (Reif, 2006). Bu arada UNICEF'in 2006 yılında sağladığı yardım 60 milyon dolar kadardır (UNICEF-Iraq, 2007). SIPRI'ye göre ise 2006 yılında dünyada askeri harcamalara 1204 milyar dolar ayrılmıştır. Milenyum hedeflerinin gerçekleşmesi için 135 milyar dolar

gereirken, yılda ortalama 57 milyar dolarlık yatırımla 8 milyon yaşam kurtarmak mümkündür (SIPRI, 2007).

Hep birlikte yanıtlanması gereken şudur: Silahlanmaya ayrılan kaynakların çok daha azı ile milyonlarca yaşam kurtarılıp, Milenyum Hedefleri gerçekleştirilebiliyorsa neden bu yapılmamaktadır?

KAYNAKLAR

Burnham G, Lafta R, Doocy S, Roberts L.(2006) Mortality after the 2003 invasion of Iraq: a cross-sectional cluster sample survey. *Lancet* 2006; 368: 1421–28 Published Online October 12, 2006.

Reif K. (2006) Iraq Health Update. www.medact.org/content/wmd_and_conflict/iraqupdate2006.pdf -

SIPRI Yearbook (2004) Armaments, Disarmament and International Security Chapter summaries <http://yearbook2004.sipri.org/>

SIPRI Yearbook (2007) Armaments, Disarmament and International Security Chapter summaries <http://yearbook2007.sipri.org/>

UN Assistance Mission for Iraq (UNAMI) (2006a) Human Rights Report. 1 July – 31 August 2006 <http://www.uniraq.org/documents/>

UN Assistance Mission for Iraq (UNAMI) (2006b) Human Rights Report 1 November - 31 December 2006 <http://www.uniraq.org/documents/>

UN Assistance Mission for Iraq (UNAMI) (2007) Human Rights Report 1 January – 31 March 2007 <http://www.uniraq.org/documents/>

UNICEF (2005) Dünya Çocuklarının Durumu. Çocukluk Tehdit Altında. Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), Ankara

UNICEF (2007a). Dünya Çocuklarının Durumu. Kadınlar ve Çocuklar. Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), Ankara, Aralık 2006

UNICEF (2007b). Immediate Needs For Iraqi Children In Iraq And Neighbouring Countries www.humanitarianinfo.org/iasc/_tools/download.asp

UNICEF-Iraq (2007) Issues facing children in Iraq. <http://www.unicef.org/infobycountry/iraq-2122.html>

WHO (2003) Briefing Note On The Potential Impact Of Conflict On Health In Iraq: March 2003 <http://www.who.int/disasters/repo/9141.pdf>